

संपादक मंडळ :

निर्मला साठे, मेधा कोतवाल-लेले,
वैशाली गायकवाड, वृंदा वझे

टंकलेखन :

संध्या गवळी

आतली चित्रे :

अलका फाले, अनसुया मासिक

प्रकाशक :

आलोचना, ५, पंचाद्री सोसायटी,
दुसरा मजला, ५५/ १४-१५-१६,
अशोक पथ, लॉ कॉलेज रोड,
पुणे ४११००४

फोन : ०२०-२५४४४१२२

फक्त खासगी वितरणासाठी

आमची भूमिका

चुलीपल्याड...पत्रिका हे आलोचनाच्या संवादिनी कार्यक्रमातील एक पुढचे पाऊल. कार्यकर्त्यांना स्वतःला व्यक्त करण्यासाठी निर्माण केलेले व्यासपीठ.

२००९ पासून संवादिनी, फिरते संसाधन केंद्र हा कार्यक्रम पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी भागात काम करणाऱ्या संस्थांच्या सोबत राबवला जातो. या अंतर्गत कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण, संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातील वस्त्यांमध्ये स्त्रियांसाठी कार्यक्रम आणि फिरते ग्रंथालय इ. उपक्रम घेतले जातात.

सहभागी संस्थांसोबत चर्चा करून, त्यांच्या गरजा ओळखून, त्यानुसार उपक्रमांची आखणी केली जाते. दुसऱ्या वर्षात सहभागी संस्थांनी कार्यकर्त्यांसाठी लेखन, संवाद अशा विविध कौशल्यांच्या प्रशिक्षणाची गरज व्यक्त केली. कौशल्ये ही फक्त प्रशिक्षणाने मिळत नाहीत, ती हळू हळू विकसीत करावी लागतात. म्हणूनच दुसऱ्या वर्षी प्रशिक्षणासोबतच गृहपाठ, अभ्यास अशा प्रात्यक्षिकांवरही भर देण्यात आला.

लेखन कौशल्यांच्या प्रशिक्षणानंतर कार्यकर्त्यांनी संवादिनी मार्फत करण्यात आलेल्या विविध उपक्रमांवर लिहिण्यास सुरुवात केली. त्यांना खूप काही सांगायचे आहे हे जाणवले. त्यांना आपले विचार व्यक्त करण्यासाठी, आपणही लिहू शकतो हा विश्वास त्यांच्यात निर्माण करण्यासाठी ह्या पत्रिकेची निर्मिती झाली आहे. विशेष म्हणजे या पत्रिकेचे नावही सर्व सहभागी संस्थांच्या कार्यकर्त्यांनीच मिळून ठरवले आहे. तसेच यातील लेखही कार्यकर्त्यांनीच लिहिले आहेत.

गावकुसाबाहेरचा समाज

मातंग समाज हा अनुसूचित जातींपैकी एक घटक. पारंपरिक व्यवसाय म्हटले तर वाखाचे दोर-दोरखंड वळणे आणि शिंदीच्या फडाच्या केरसुण्या तयार करणे. या व्यवसायाबरोबरच वाजंत्रीकाम (पिपाणी, ताशा) हा देखील या समाजाचा व्यवसाय आहे. पावसाळ्यात वरील व्यवसाय चालत नसल्याने बरेचजण मोल मजुरी करतात. भोर तालुक्यात वागजवाडीमध्ये बऱ्याच जणांकडे वतनाने मिळालेल्या थोड्या जमिनी आहेत. मात्र इतर बहुतेकांकडे घर बांधण्या एवढीही जमीन नाही. उंबरे गाव हगणदारी मुक्त झाले पण मातंग वस्तीमध्ये संडास बांधायला जागाच नसल्याने तिथे आजही संडास नाहीत.

भोर तालुक्यात मुख्यतः उंबरे, वागजवाडी, बोरमाळ या गावात या समाजाची मोठी वस्ती आहे. एकंदर अनुसूचित जातींमधील मातंग समाज हा इतरांच्या तुलनेने आजही शैक्षणिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला आहे. यांच्या वस्त्या आजही गावकुसाबाहेरच आहेत.

अशा समाजाचे संघटन करण्यासाठी त्यांच्याच समाजातील कार्यकर्त्यांच्या साहाय्याने एक प्रयोग म्हणून २००२ - २००३ या दोन वर्षात भोर तालुक्यात प्रयत्न केले गेले. प्रत्येक वस्तीवर जाऊन, आपण संघटित झालो तर काही तरी करू शकतो या दृष्टीने चर्चा केली. तालुक्यातील वेगवेगळ्या वस्त्यांवर झालेल्या बैठकांमधून समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीने काही मुद्दे पुढे आले.

१. आपल्या समाजाची वेगळी ओळख

असावी. २. आपापसातील मतभेद बाजूला ठेवावेत. ३. पारंपरिक व्यवसायामध्ये आधुनिकता आणली पाहिजे. या प्रश्नावर बरीच चर्चा झाली. आपल्या समाजाकडे तारण ठेवायला काहीच नाही त्यामुळे बँकाही कर्ज देणार नाहीत. मग भांडवलासाठी आपली स्वतःची पतसंस्था असावी असाही एक विचार पुढे आला.

मात्र पुढे अनेक कारणांमुळे ही संघटन प्रक्रिया थंडावली. मुळातच आजपर्यंत अनेकदा मदतीला आलेल्या समाजेतर व्यक्तींनी ही मदत स्वतःच्या हितासाठी केल्याचे अनुभव आहेत. म्हणूनच समाजाच्या बाहेरील व्यक्ती समाजाच्या विकासासाठी पुढे आल्या तर लोकांच्या मनात शंका येतात. याच समाजातील कोणी नेतृत्व स्विकारले तरी अनेकदा वैयक्तिक हेवेदाव्यांमुळे विकासाची प्रक्रिया पाहिजे तेवढी प्रभावी होत नाही असे दिसते. खरे तर मातंग समाजातूनच कसदार नेतृत्व विकसीत होणे गरजेचे आहे. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे मातंग समाजाच्या विकासासाठी शासनाच्या वतीने अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळाचे काम जास्त प्रभावीपणे व्हायला हवे. या समाजातील मुला-मुलींच्या शिक्षणासाठी खास प्रयत्न व्हायला हवेत. ज्यातून सन्माननीय रोजगार मिळेल असे प्रशिक्षण मिळावे. तसेच ज्यांना पारंपरिक व्यवसाय करायचे त्यांना त्यात आधुनिकता आणण्यासाठी आवश्यक ती मदत मिळावी.

रवी पाटील

सामाजिक क्रांती संस्था

मोलकरणींच्या समस्या

गरिबी आणि दारिद्र्य यात अडकलेल्या अनेक जणांचा खर्च हा उत्पन्नापेक्षा अधिक असतो. अशा घरातील काही महिला अशिक्षित व निरक्षर असतात. त्यांना इतर ठिकाणी काम मिळणे अवघड होते. त्यामुळे त्यांना 'मोलकरणी' सारखे काम करावे लागते आणि त्यांचे जीवन दुर्दैवी विळख्यात गुरफटून जाते.

अशा मोलकरणींचे मालक-नोकर संबंध उघड उघड दिसत नाहीत. त्यामुळे बहुतेक ठिकाणी त्यांचे शोषण होते. या महिला असंघटित कामगार म्हणून काम करीत असतात. त्यांना कोणतेही कामगार संरक्षण मिळत नाही. मालकाचे उत्पन्न जरी वाढले किंवा त्यांचा नफा जरी वाढला, तरी मोलकरणींचा पगार वाढत नाही. त्यांना महागाई भत्ता मिळत नाही.

प्रसंगी मालकांची बोलणी खाऊन काम करणाऱ्या मोलकरणी इतरांची घरे चकाचक

करतात. पण स्वतःच्या जीवनाची चकाकी मात्र त्या हरवून बसतात. त्या संघटित नसल्यामुळे त्यांना कौटुंबिक व सामाजिक स्तरावर अनेक समस्या असतात. या व्यवसायातील कामगार आपले हक्क, अधिकार आणि कायदेच नव्हे तर अनेकदा माणुसकीपासूनही वंचित राहतात. अनेकदा त्यांच्यावर खोटे आरोप (चोरीचे) लावले जातात. त्यामुळे त्या बेइज्जत होतात. तरी नाइलाज म्हणून त्यांना पुन्हा कामे शोधावी लागतात. कामाच्या ठिकाणी काही मालकांच्या नजरा सुध्दा वाईट असतात. त्यावेळी ही महिला सुरक्षित राहू शकत नाही. अनेक वेळेला सरकारशी लढा देऊनही त्यांना अजूनही संरक्षण मिळत नाही. त्यांना सामाजिक सुरक्षा कायद्याचे संरक्षण मिळावे हीच इच्छा.

चंद्रकला सपकाळ

श्रमिक महिला मोर्चा

एफ.पी.ए.आय. च्या कार्यकर्त्या आलोचनाच्या लायब्ररीत पुस्तके चाळतांना.

कौटुंबिक हिंसाचारासंदर्भातील अभ्यास

कौटुंबिक हिंसाचाराच्या संदर्भातील अभ्यास हा संवादिनीचा दुसऱ्या वर्षीच्या कार्यक्रमातील एक उपक्रम. हा अभ्यास साधना व्हिलेज व एफ.पी.ए. आय. पुणे या संस्थांनी केला. कौटुंबिक हिंसेबाबत वस्ती किंवा गावातील महिलांचे विचार समजून घेणे व त्यांना नव्या कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याची माहिती देणे हे या अभ्यासाचे प्रमुख उद्देश. या अभ्यासाबाबत आलेल्या विविध लेखांचे संकलन करून त्याचा एक लेख तयार करण्यात आला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार हा विषय फक्त वस्तीपातळीवर मर्यादित नसून समाजातील सर्व स्तरावर अनुभवता येतो. परंतु नेमका कोणत्या गोष्टींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हणतात हेच अनेकांना माहित नसते. म्हणूनच वस्तीमधील स्त्रियांच्या दृष्टि-कोनातून कौटुंबिक हिंसा म्हणजे नेमके काय हे अभ्यासाच्या माध्यमातून समजून घेण्याचे ठरले.

अभ्यासाचे स्वरूप

कौटुंबिक हिंसाचारावरचा अभ्यास हा दोन महत्वाच्या टप्प्यात घेण्यात आला.

अभ्यासाच्या पहिल्या टप्प्यात ११ विविध प्रसंगांवर गटचर्चा करून त्यावर स्त्रियांची मते घेण्यात आली. गटचर्चेसाठी जास्तीत जास्त १५ स्त्रियांचा गट घेण्याचे ठरले. प्रत्येक प्रसंगामध्ये कौटुंबिक हिंसा झाली का याचे होय किंवा नाही मध्ये उत्तर घेऊन त्याची नोंद करण्यात आली. मग प्रत्येक प्रसंगावर सभासदांमध्ये चर्चा घडवून त्यांना विचार करण्यास प्रवृत्त केले.

दुसरा टप्पा सुरु होण्याच्या आधी सर्व विभागातील गटचर्चेमधील मुद्यांचा एकत्र अभ्यास व विश्लेषण करण्यात आले. प्रत्येक प्रसंगावर एकूण किती जणांचे उत्तर होकारार्थी आहे व किती जणांचे उत्तर नकारार्थी आहे याची टक्केवारी काढली. त्यावरून हिंसेच्या विषयी स्त्रियांची मते काय आहेत हे समजण्यास मदत झाली.

अभ्यासाच्या दुसऱ्या टप्प्यामध्ये सहभागी सभासदांची मिटींग घेऊन त्यांना कौटुंबिक हिंसाचारापासून 'महिलांचे संरक्षण करणारा कायदा-२००५' याबद्दल सविस्तर माहिती देण्यात आली.

साधना व्हिलेजमध्ये अभ्यासात सहभागी असलेल्या सभासदांखेरीज गावातील इतर महिलांना एकत्र बोलवून अर्ध्या दिवसाची

मिटींग घेतली गेली. यामध्ये कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याची माहिती देण्यात आली. तसेच अभ्यासातील प्रसंगांच्या साह्यानेच लिंगभेद, त्याचे स्त्रिया व पुरुषांवर होणारे परिणाम, सत्ता व हिंसा यातील संबंध या मुद्द्यांवर चर्चा करण्यात आली.

अभ्यासाच्या पूर्वतयारीमध्ये अभ्यासातील सर्व प्रसंगावरील गटचर्चेचे प्रात्यक्षिक करून घेतले. यात कार्यकर्त्यांना अनेक सूचना दिल्या गेल्या. उदा:- महिलांना प्रसंग नीट वाचून दाखवावा. प्रसंग समजावून सांगावा. त्यावर दिलेल्या प्रतिक्रिया व्यवस्थित मांडाव्यात. तसेच अभ्यासात सामील झालेल्या महिलांना ही माहिती गोपनीय ठेवली जाईल याची खात्री द्यावी. या सर्व खबरदारीमुळे स्त्रियांनी मोकळेपणाने मते मांडल्याचा अनुभव आला.

अभ्यासातून काय लक्षात येते

एफ.पी.ए. आय.ने शहरातील ९ वस्त्यांमध्ये एकूण १२७ स्त्रियांसोबत हा अभ्यास केला. त्यात पुढील गोष्टी लक्षात आल्या. १. जवळपास ८०% महिलांवर समाजात अत्याचार होत आहेत.

२. अनेक महिलांना कौटुंबिक हिंसा कशाला म्हणतात याची जाणीव नाही असे लक्षात आले. या अभ्यासानंतर वस्तीतील स्त्रियांचा कार्यकर्त्यांवरील विश्वास वाढला असल्याचे त्यांना जाणवले.

साधना व्हिलेजमध्ये एकूण १२ गटात १२८ स्त्रियांसोबत व एका पुरुष गटासोबत हा अभ्यास झाला. बहुतेक प्रसंगामध्ये हिंसा झाली असल्याचे स्त्रियांच्या लक्षात आले. अभ्यासानंतर साधना व्हिलेजमध्ये मार्गदर्शनासाठी केसेस येण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

दोन्ही संस्थांमध्ये एका केसच्या संदर्भात सारख्या प्रतिक्रिया आल्या. 'राम शाळेत शिकवतो. त्याच्या बायकोला रखमाला घरकाम नीट जमत नाही म्हणून कधी कधी तो तिला मारतो.' साधना व्हिलेजमध्ये ६२ टक्के तर एफ.पी.ए. आय. मध्ये ७४ टक्के स्त्रियांनी ही हिंसा नाही असे मत व्यक्त केले. ग्रामीण व शहरी दोन्ही ठिकाणी स्त्रियांना घरकाम यायलाच हवे असे मत व्यक्त करण्यात आले. राम शिक्षक असल्याने समाजात त्याचा मान आहे. त्याच्या बायकोनी त्याचा मान जपायला हवा अशीही प्रतिक्रिया आल्या. मात्र काहीजणींनी रामने तिला मारू नये, समजावून सांगावे असेही मत व्यक्त केले.

अभ्यासाचे परिणाम

या सर्व अभ्यास प्रक्रियेमध्ये कौटुंबिक हिंसाचारासारख्या ज्वलंत विषयावर समाजात जागृती निर्माण करता आली. समाजाचा या विषयाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी या अभ्यासाची नक्कीच मदत

झाली असे काही कार्यकर्त्यांना वाटते. या अभ्यासातून मिटींगबद्दलची भिती दूर झाली. कार्यकर्त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. ज्या महिला मिटींगमध्ये बोलत नव्हत्या त्या आता आपली मते, विचार मांडू लागल्या आहेत. महिलांचे एकत्रीकरण झाले. त्या एकमेकींचे प्रश्न सोडवू लागल्या आहेत. संस्थेत काम करणाऱ्या क्षेत्रिय कार्यकर्त्यांची संवाद, लेखनही कौशल्ये सुधारण्यासाठीही हा अभ्यास उपयोगी पडला. तसेच या विषयाची सखोलता अभ्यासता आली. ही प्रक्रिया भविष्यात या विषयासंदर्भात काम करण्यासाठी उत्तम मार्गदर्शक ठरेल.

शब्दश्री येळमेली, सरस्वती गवस

एफ.पी.ए. आय. व

छाया जगताप, साधना व्हिलेज.

अभ्यासात सहभागी झालेल्या कार्यकर्त्यांची नावे

फॅमिली प्लॅनिंग असोसिएशन ऑफ इंडिया.- १) वंदना पवार. २) ज्योती देशकर. ३) सुरेखा हिंगडे. ४) स्मिता कालगुडे. ५) सरस्वती गवस. ६) उमा बोराडे. ७) शांता जगताप. ८) चारुशिला गायकवाड. ९) दिपाली करपे. १०) छाया भराड. ११) राधिका जगताप. १२) राधिका वायदंडे १३) स्मिता कालगुडे. १४) रोहिणी दीक्षित १५) शब्दश्री येळमेली. साधना व्हिलेज. - १) छाया जगताप २) फुलाबाई लोयरे. ३) सविता लोयरे. ४) अश्विनी लोयरे. ५) नलिनी मानकर. ६) रुक्मिणी कालेकर. ७) संगिता साठे. ८) अश्विनी गुरव. ९) पुष्पा गुरव. १०) सिंधू यादव. ११) नंदा यादव. १२) चिंधाबाई धिंडे. १३) राधिका साठे. १४) अंजना शेलार. १५) शांताबाई फाले. १६) पुतळाबाई फाले. साधना व्हिलेजमध्ये गटचर्चेचे लिखाणाचे काम सी. एस. पी. प्रकल्पातील तरुण मुलींनी केले. त्यांची नावे - रेश्मा फाले, उषा फाले, रुपाली खिलारी, जयश्री कोंढाळकर, भारती लोयरे, सचिन गोंधळी. (लिखाण, गटचर्चा संचालक)

पुरुषांच्या नजरेतून...

सचिन गोंधळी हा साधना व्हिलेजचा कार्यकर्ता. हिंसेच्या संदर्भातील अभ्यासात तो सहभागी होता. त्याने पुरुषांच्या गटासोबतही ही गटचर्चा घेतली. या चर्चेत त्याला एकंदर असे आढळले की सर्व पुरुषांनी ज्या हिंसा डोळ्यांना दिसतात त्या हिंसाच असल्याचे मान्य केले. उदा:- मारहाण करणे, घरात दुसऱ्या बाईला आणून बायकोसमोर तिच्यासोबत चाळे करणे इ. मात्र अबोला धरणे, ताट फेकून देणे, बाईचे कमाईचे पैसे नव्याला द्यावे लागणे, अपमान करणे, संशय घेणे यासारखे न दिसणारे छळाचे प्रकार ही हिंसाच आहे हे त्यांना माहिती नव्हते.

छोट्यांचा आहार

आजकाल छोट्या मुलांना अन्न खारू घालणे हे एक कसरतीचे काम झाले आहे. छोट्या मुलांना तेच ते अन्न नकोसे वाटते म्हणून ही मुले जेवणाचा फार कंटाळा करतात. त्यामुळे त्यांच्या तब्येतीवरही परिणाम होतात. पूर्वी आजी आपल्या नातवंडांना एक घास काऊचा, एक घास चिऊचा म्हणून खायला घालत असे. पण आजच्या काळात सर्वांनाच ते शक्य नाही. तेव्हा घरातील छोट्या मुलांना अन्नाविषयी ओढ वाटावी म्हणून वेगवेगळे

उपाय करावेत. मुलांना जेवणाची, स्वादाची ओढ वाटावी म्हणून वेगवेगळे पदार्थ आकर्षक पद्धतीने वापरावेत.

मुले पांढऱ्या भाताऐवजी हिरव्या मटाराने सजवलेला भात आवडीने खातात. मुलांना अन्नाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी फळे, भाज्या, पालेभाज्या याच्यामुळे शक्ती मिळते, वाढ होते याची माहिती त्यांच्या भाषेत समजावून सांगावी. मुलांच्या आहारात डाळी, व मोडाची कडधान्ये असावीत. मुलांना जास्त मसालेदार तिखट पदार्थ खाण्यास जमत नाही. त्याचा वापर कमी करावा. त्यामुळे मुलांना जेवणाविषयी आवड निर्माण होईल. तसेच भावी पिढीचे आरोग्य जपून त्यांचा प्रवास आनंदी व सुखाचा होईल.

वंदना पवार

एफ.पी.ए.आय.पुणे.

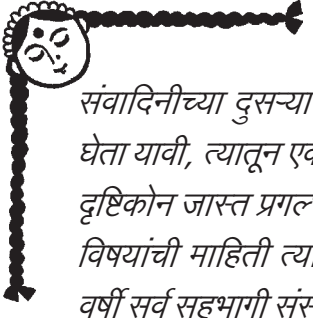

संगीता सरवदे

साधना व्हिलेज

स्वतःचे अवकाश शोधण्याची संधी..

संवादिनीच्या दुसऱ्या वर्षात सर्व सहभागी संस्थांना एकमेकांची ओळख करून घेता यावी, त्यातून एक नेटवर्क उभे रहावे अशी सूचना आली. तसेच कार्यकर्त्यांचा दृष्टिकोन जास्त प्रगल्भ करण्यासाठी विज्ञान, भूगोल, इतिहास या सारख्या इतर विषयांची माहिती त्यांना मिळावी असा एक विचार पुढे आला. यातूनच दुसऱ्या वर्षी सर्व सहभागी संस्थांच्या कार्यकर्त्यांसाठी वर्षातून दोन निवासी शिबिरे घेण्याचे ठरले. त्यातील पहिले दीड दिवसांचे शिबिर ऑक्टोबरमध्ये घेण्यात आले.

दिनांक ५ व ६ ऑक्टोबर २०१० रोजी संवादिनीने जे. पी. नाईक भवन, कोथरूड येथे दीड दिवसाचे एक छोटे प्रशिक्षण शिबिर आयोजित केले होते.

या प्रशिक्षणात फॅमिली प्लॅनिंग असोसिएशन ऑफ इंडिया, साधना व्हिलेज, श्रमिक महिला मोर्चा, सामाजिक क्रांती संस्था आणि स्त्रीवाणी इ. संस्थांमधील एकूण २६ कार्यकर्ते सहभागी झाले.

प्रशिक्षणाची सुरुवात प्राध्यापक प्रबोध शिरवळकर यांच्या 'मानवाची उत्क्रांती व विकास - सिंधु संस्कृती पर्यंतचा इतिहास' या विषयावरील व्याख्याने झाली. आदिमानव ते आजचा आधुनिक मानव असा प्रवास सरांनी सोप्या भाषेत सांगितला. दुपारच्या सत्रामध्ये प्रथम सर्व संस्थांच्या कार्यकर्त्यांनी स्वतःची व आपल्या संस्थेची सविस्तर ओळख करून दिली. त्या नंतर अक्षरानंदन या शाळेच्या शिक्षिका रमा जोशी यांनी सूर्य, चंद्र, पृथ्वी यांचे एकमेकांशी नाते, अमावस्या-पौर्णिमा म्हणजे काय, सूर्यग्रहण, चंद्रग्रहण होते म्हणजे नेमके काय ही वैज्ञानिक माहिती सोप्या भाषेत प्रात्यक्षिकाच्या साहाय्याने समजावून सांगितली. त्यामुळे ग्रहणासंबंधीचे कार्यकर्त्यांच्या मनातील गैरसमज दूर होण्यास मदत झाली.

त्यानंतर 'ताजा खबर' हा सिनेमा दाखविण्यात आला. बुंदेलखंडातील दलित महिला 'खबर लहरिया' पत्रिका काढतात. त्यांच्या कामावर आधारित हा सिनेमा. त्यानिमित्ताने महिला शक्तीचा प्रत्यय आला. कार्यकर्त्यांना एक वेगळीच प्रेरणा मिळाली. त्यातूनच आपणही अशी एखादी पत्रिका काढावी अशी कल्पना आलोचनाने

मला असे वाटते की...

भारत हा पुरुषसत्ताक देश आहे. स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार, जुलूम प्रत्येक गोष्टीमध्ये कमीपणा, अगदी लहानपणापासून केला जाणारा मुला-मुलीतला भेदभाव या सर्व गोष्टी मनाला दुःख लावून जातात. मला वाटते की, कितीही कायदे असोत जातपात, स्त्री-पुरुष भेदाभेद मिटवण्यास, परंतु प्रत्येकास तो अंतरात्माने समजणे गरजेचे आहे. कायदे कानून असोत पण होणारे अत्याचार, अन्याय, कोठे थांबलेत? हे असेच राहणार जोपर्यंत आपण सर्व एकमेकांना समजावून घेणार नाही तोपर्यंत.

स्त्रियांना मिळणारे दुय्यम स्थान याला साक्षीदार आपले हजारोंपूर्वीचे वयोवृद्ध ग्रंथ. ते म्हातारे झालेत पण आपल्याला सोडून मात्र कधीच जाणार नाहीत. सर्व धर्मग्रंथांनी स्त्रियांना दुय्यमच स्थान दिले आहे. प्राचीन हडप्पा सिंधू संस्कृतीमध्ये मातृसत्ताक पद्धत होती. हे वाचून मला जरा वेगळेच वाटले. कदाचित त्या काळच्या समजदार लोकांनी असा विचार केला असावा की स्त्री ही मनुष्याच्या अनंत नवीन पिढ्यांना जन्म देणारी आहे. म्हणूनच तिच्याच हाती सत्ता असावी. मला फक्त एकच वाटते की नको पुरुषसत्ताक किंवा मातृसत्ताक. यातील जर दोन्हीपैकी कोणतीही एक पद्धत निवडली तर दुसरीवर हळूहळू अन्याय होईल. म्हणूनच मला अगदी मनापासून वाटतं निदान भारतात तरी स्त्री आणि पुरुष यांनी एकमेकांना समजून घेऊन त्यांची समान सत्ता असावी, दोघांनाही योग्य रितीने जीवन स्वतंत्रपणे उपभोगण्याचा समान अधिकार असावा.

रेश्मा जोरी, साधना व्हिलेज

सासूबाई म्हणत्यात, "आली बाई हिची मिटींग! तिला पैसे भेटतात!..." खरं तर, पैसे कुटं भेटतात?... पण अनुभव भेटतो... गोळ्या कशा वापरायच्या ते कळतं. गोळ्या आन औषध आण असं लोक म्हणत्यात. औंजेला/ल्हानीला कामाच्या येळला मिटींग आसली की रागावतात! न्हाय तर न्हाई!

माज्या नवरदेवाला अभिमान आहे माजा. म्हणत्यात कायतरी करती ! त्यांना माझ्या गोळ्यांचा अनुभव आला म्हणून म्हणत्यात लोकांना हिच्याकडच्या गोळ्या खा! आमची भांडण न्हाई होत... पुरुष माणसं औषधाला आली तरी काही म्हणत नाही त्ये! मिटींगचा निरोप मला त्ये नेहमी देतात. ग्रामसभेला गेले तरी काई म्हणत न्हाईत!... ह्ये पाचवी शिकल्येत, मी सातवी पर माज्यापेक्षा त्ये हुशार हाईत!

दोन वरस झाली 'साधना'त आल्यापासून! तवाच पेन हातात धरलं. वहीत पेशंटचं नाव लिहिते पण जोडशब्दाची भिती वाटते !

राधिका साठे
साधना व्हिलेज

माजा बाप लहानपणीच वारला. मी पहिलीला होते, मी मोठी - भावंडांना संबाळण्यासाठी साळंत जायला न्हाई मिळालं. मी धरुन चौघंजण. आम्ही दोघी बहिणी, दोन भाऊ! बहीण वारली - भाजून! .. नवऱ्याच्या घरी - रात्री इस्टोव्हाचा भडका झाला ! .. आता काय माहिती काय जालं? .. पुरावा न्हाई, त्यामुळे कायी करता आलं नाही! .. बहीण चांगली राहत होती! तक्रार केली असती तर तिच्या तीन पोराना कुनी संबाळल आस्तं? ... आता सहा वर्षांनी त्येनं (मेव्हन्यांनं) लगीन केलं ! ..

आता माझी पोरं वाचून दाखवित्यात... मला आन मालकांना वाचता कुटं येतं .. म्हणून पोराना शिकावं. मुलगा दहावीला आहे! दोन्ही पोरी आठवीला, सहावीला आहे.. निदान दहावी तरी करनार!

मंदाबाई फाले,
साधना व्हिलेज

माझा जन्म २६ जून १९७९ साली झाला. लहानपणापासून आमच्या घरातील परिस्थिती खालावलेली. घरात एकूण पाच भावंडे होती. वडिलांना दारू पिण्याचे व्यसन होते. रोज रात्री घरात भांडणं. अभ्यास करायला वेळ नसे. आई तर म्हणायची 'हिच्या जन्मापासूनच माझा नवरा दारू पिऊ लागला.'

मी इयत्ता नववी पर्यंत कसंतरी शिक्षण घेत होते पण परिस्थितीमुळे, भावाच्या शिक्षणासाठी माझे शिक्षण थांबवण्यात आले. माझी शाळा बंद केली आणि लवकरच माझं लग्न जमवण्यात आलं. मी लग्नाला नकार दिल्यावर वडिलांनी रेल्वेखाली जीव देईल अशी धमकी दिली. वडिलांना काही झाल्यावर माझ्या कुटुंबाचे काय होईल त्यासाठी मी लग्नाला तयार झाले. वयाच्या १५ व्या वर्षी माझे लग्न झाले.

लग्न झाले आणि मी सासरी आले. तेथील वातावरण आणि माणसे देखील वेगळी होती. कारण तो भाग ग्रामीण होता. पुढे मला एक मुलगी झाली. मग घरकाम आणि मुलीशिवाय माझं जगच नव्हते. त्यातच मी आनंदी होते. गावात बचत गट सुरू होते. स्त्रीवाणी संस्था वेगवेगळे कार्यक्रम गावात घेई. मी घरात न सांगता गुपचूप कार्यक्रमास जात असे.

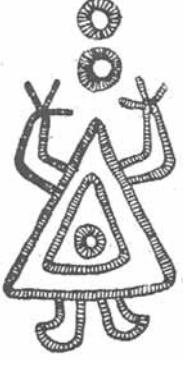
मी सावित्रीबाई बचत गटात १०रु. आठवड्याला भरण्यास सुरुवात केली. थोड्या दिवसात मला खूप काही शिकायला मिळाले. गटाला पाच वर्षे पूर्ण झाल्यावर आलेली रक्कम मी माझ्या नवऱ्याला दाखवली व गटात भरलेली बचत व फायदा सांगितला. त्यांनाही बचतीचे महत्त्व पटले. त्यानंतर मी पथनाट्य, गाणे, रांगोळी अशा वेगवेगळ्या स्पर्धात भाग घेऊ लागले. मी गट तयार केले. ग्रामपंचायतमध्ये ग्रामसभेला उपस्थित राहू लागले. स्त्रीवाणीत ग्रामीण कार्यकर्ती म्हणून मी बचत गटाचे काम पाहू लागले.

स्त्रीवाणीत काम केल्याने मी आता स्वाभिमानाची आणि स्वतःच्या पायावर उभी आहे. कुठलीही गोष्ट मला अशक्य वाटत नाही. माझे राहिलेले शिक्षणही मी पूर्ण करित आहे. संस्थेने मला जगण्याचा नवीन मार्ग दाखवला. मी रुग्णी आहे माझ्या नवऱ्याची. माझ्या नवऱ्यानी मला वेळोवेळी बाहेर प्रशिक्षणास जाण्याची परवानगी दिली. लहान मुलं घरात असतानाही कुठल्याही गोष्टीला त्यांनी नकार दिला नाही. अशाप्रकारे मी शिकले, संघर्ष केला. माझ्या लग्नानंतर वडिलांनी दारू पिणे सोडले आणि माझ्या जिद्दीने मिळालेले यश ह्यावर आता ते खूप खूप आहेत. त्यांना आता असं वाटतं माझ्या मुलीला शाळा शिकवायला पाहिजे होते. माझ्या मुलाने न केलेले काम माझी मुलगी करतेय. त्यांना माझा खूप अभिमान आहे.

शेहनाज शेख,
स्त्रीवाणी

आमी बी-घडलो नी तुमी बी घडाना!

मी बचतगट केला. एकूण २० महिला होत्या. आम्ही दर १४ तारखेला मिटींग बसवत होतो. आमच्या मिटींगमध्ये ठराव झाला की आपण निवडणुकीत उभं राहायचे, पण कोण उभं राहनार तर सगळ्यांनी बोट माझ्याकडे केली. मी उभी राहायले. मी निवडून आले आणि मी सरपंच झाले.

गावचे सगळे दारूचे धंदे आम्ही बंद केले. ग्रामपंचायत ऑफिस बांधले. धनगर वस्तीचा रस्ता केला. दोन सभामंडप बांधले. मी सरपंचपदावर असताना आठ मार्च महिला दिन साजरा केला. ह्या पाच वर्षात मला एक अडचण आली होती. एका अपंग मुलाला घर बांधण्यासाठी जागा दिली होती. गावच्या लोकांनी मला विचारलं ही जागा कशी दिली. मी त्यांना उत्तर दिले की शासकीय लोक अपंगाला मदत करतात तर आपण गावाने थोडी मदत करावी म्हणून मी जागा दिली. मी मासिक मिटींगला जात होते आणि ग्रामसभेला महिलांना घेऊन जाते, आणि ह्या पुढेही जाणार आहे.

फुलाबाई लोयरे,
साधना व्हिलेज

आलोचनाच्या ताईंनी आम्हां गावाकडच्या महिलांसाठी खूप कष्ट घेतले. रात्री गावामध्ये त्यांनी शरीराची रचना व मुलगी होणे, मुलगा होणे हे कोणाच्या हाती असते, आणि मुला-मुलींना कशी वागणूक दिली जाते हे शिकवले. चित्राच्या माध्यमातून दाखवले. तसेच बाळाचा जन्म कसा होतो ते त्यांनी लॅपटॉपवर दाखवले.

मला अनुभव आला, पहिल्यांदा महिलांना बोलायला लाज वाटायची. ताई काही पन सांगतात व काही पण दाखवतात अश्या बोलायच्या. नंतर हळू हळू त्यांना गोडी वाटू लागली. त्यांना जाणीव होऊ लागली की हे आपल्या फायद्याचं शिकवतात. आता महिला मिटींगमध्ये बोलू लागल्या आणि स्वतःचे प्रश्न मांडू लागल्या.

आलोचनाच्या ताई 'साधनाच्या' आरोग्य सेविका व इतर महिलांचा अभ्यास (कार्यकर्त्यांचे ट्रेनिंग) दिवसा घेऊ लागल्या. मुलगा किंवा मुलगी होणं कोणाच्या हातात असतं हे सांगताना त्यांनी डाळ आणि तांदुळाचा खेळ घेतला. मग आमच्या लक्षात आलं हे तर पुरुषांच्या शरीरावर अवलंबून असते. मात्र पुरुषांच्या हातात नाही.

माझे उदाहरण देते. माझ्या लग्नाला ४ वर्ष पूर्ण झाली तरी मूल नाही म्हणून माझ्या घरच्या माणसांनी मला कसला त्रास केला नाही. कारण माझी सासू गट चालवती. त्यापण 'साधना' ला येऊन आमच्या बरोबर शिकतात. मला या मिटींगचा खूप फायदा झाला असे वाटते. गावातील इतर महिला "अजून काही नाही तुझ्या सुनेला" म्हणायच्या. तेव्हा माझी सासू म्हणायची, "होईल, कुठे तिचं वय निघून गेलं." हे उत्तर ऐकल्यावर कोणत्याही सुनेला छानच वाटेल ना? मला तर वाटतं गावातल्या प्रत्येक सुनेने सासूला मिटींगला जाताना हाताला धरून नेले पाहिजे. कारण मिटींगमध्ये ऐकल्यावरती त्या घरी सुनेबरोबर चांगल्या प्रकारे वागतील.

माधुरी फाले,
साधना व्हिलेज

आमचे बिबरी गाव छोटेंसे आहे. परंतु ह्या छोट्या गावात २००० साली स्त्रीवाणी संस्थेमार्फत सात बचत गट स्थापन केले. संस्थेने व संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी फार कष्ट घेऊन, वेळोवेळी येवून चांगले मार्गदर्शन केले. त्यामुळे आम्ही आता ग्रामसभेला जाऊ लागलो. सामाजिक कामामध्ये भाग घेऊ लागलो. आर्थिक व्यवहार फार चांगल्या प्रकारे करू लागलो. सर्व महिलांची एकजूट निर्माण केली. महिला दिनामध्ये भाग घेऊ लागलो.

आम्ही संघटित झाल्यामुळे महिलांचे प्रश्न सोडवू लागलो. आमच्या गावात रेशनिंग, रॉकेल मिळत नव्हते. फार लांब जावे लागायचे. संस्थेचे मार्गदर्शन व आमची एकजूट आणि पाठपुरावा यामुळे आम्हाला आता गावामध्येच रेशनिंग व रॉकेल मिळू लागले.

आता २०१० मध्ये गेली वर्षभर आलोचना संस्था काम करते आहे. त्यांनी आम्हांला आरोग्याविषयी फार चांगले मार्गदर्शन केले. दोन्ही संस्थेच्या मार्गदर्शनामुळे आम्ही फार हुशार झालो व सुधारलो.

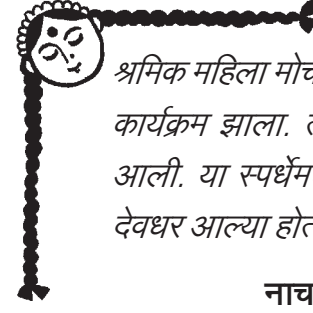
अनुसया गोते,
स्त्रीवाणी.

ओळखा पाहू ?

मी लहान असते तेव्हा हिरवी असते मी मोठी झाली म्हणजे मी लाल होते मला जवळ घेतले तर त्रास होतो पण फार काळ लांबही ठेवता येत नाही.

शोभा नायडू

एफ. पी. ए. आय. (१९९५) : १५६

श्रमिक महिला मोर्चा या संघटनेच्या पाटील बंगला वस्तीत रक्तपांढरीच्या प्रश्नावर कार्यक्रम झाला. त्यानंतर 'लोह वाढवणाऱ्या पाककृती' अशी स्पर्धा घेण्यात आली. या स्पर्धेमध्ये १८ महिलांनी भाग घेतला होता. परीक्षक म्हणून सीमा देवधर आल्या होत्या. स्पर्धेतील दोन विजेत्या स्पर्धकांची पाककृती.

नाचणीच्या वड्या

साहित्य : दोन वाट्या नाचणीचे पीठ, दोन वाटी दूध, अर्धी वाटी गूळ, साजूक तूप, मनुके, विलायची, बदाम, खारका.

कृती : प्रथम नाचणीचे पीठ लोखंडी कढईत खरपूस भाजून घेणे. पीठ भाजून झाल्यानंतर काढून ठेवणे. कढईत साजूक तूप टाकून त्यात गूळ घालून एकजीव करणे. खजूर, बदाम, खारीक एकत्र करून बारीक पिसून घेणे. वरील बारीक पिसलेले मिश्रण गुळात तुपात एकत्रित करणे. वरील मिश्रण व नाचणीचे पीठ एकजीव करून घेणे व दूध टाकणे. घट्ट होईपर्यंत हालवीत राहणे. वडी चिकटू नये म्हणून थाळीस तूप लावावे किंवा तांदळाचे पीठ टाकावे. कढईतील मिश्रण थाळीत टाकून वड्या कापणे. सजविण्यासाठी काजू, बदाम, मनुके लावावे. खाण्यास उत्तम व पौष्टिक.

शोभा कापडे

मुगाचे थालीपीठ

साहित्य : हिरवे भिजवलेले मोड आलेले मूग, कोथिंबीर, पांढरे तीळ, ओवा, आलं, मिरची, पुदिना, डाळीचे पीठ एक वाटी, लसूण पेस्ट तयार करावी, चवीनुसार मीठ, लिंबू.

कृती : प्रथम मिक्सर मधून भिजवलेले हिरवे मूग वाटून घेणे. एक वाटी डाळीचे पीठ त्यात मिसळावे व चवीनुसार मीठ व आले-लसूण-पुदिना यांची पेस्ट टाकावी. कोथिंबीर, तीळ व ओवा टाकून पीठ घट्ट एकजीव करून घ्यावे. तवा गरम करून एक चमचा (छोटा चमचा) साजूक तूप टाकून त्यावर थालीपीठ भाजून घ्यावे. थालीपीठ तयार! कोबी, गाजर व बीट यांचे सॅलेड किंवा मटकीच्या उसळीसोबत खायला द्यावे.

पुष्पा कांगणे

विसरले गाणे

गाणं माझं गाता गाता गळ्यामध्येच राहून गेलं
बाईपण मिरवताना माझं जगणं विसरून गेलं
आभाळातल्या चांदण्यांना नाही निवांत पाहता आलं
रात्रीच्या अंधाराला मन माझं घाबरून गेलं
बाईपण मिरवताना माझं जगणं विसरून गेलं.

घर माझं नेमकं कोणतं, उत्तर कुणी दिलं नाही
आरशामध्ये मला माझी ओळख आता लागत नाही
नाती सगळी जपता जपता शरीर माझं थकून गेलं
बाईपण मिरवताना माझं जगणं विसरून गेलं

वैशाख वणवा पेटल्यावरती अश्रुंचा शिडकावा केला
घसा माझा सुकल्यावरती एक थेंबही चुकवून गेला
सासर-माहेर दोन्हीकडे मायेला मी पारखी झाले
बाईपण मिरवताना माझं जगणं विसरून गेलं
गाणं माझं गाता गाता गळ्यामध्येच राहून गेलं
बाईपण मिरवताना माझं जगणं विसरून गेलं

रोहिणी दीक्षित
एफ. पी. ए. आय.

आपल्या ह्या पहिल्या प्रयत्नांमध्ये फार मोठा प्रतिसाद मिळाला. मात्र जागेअभावी सर्वांचे लेख या अंकामध्ये घेता आले नाहीत. त्या बदल दिलगीर आहोत. आपण सगळ्यांनी केलेल्या प्रयत्नाबद्दल आपले अभिनंदन

साधना व्हिलेज - शीला सोनावणे, कल्पना सरवदे, चिंधाबाई धिंडे, सुनिता वाळंज, सुनिता लायगुडे, मंगल पाटील, अनिता फाले, चंद्रकला धिंडे, नंदा यादव, सिंधु यादव, सविता लोयरे, नलिनी मानकर, अंजना शिंदे, कुंदा फाले, पुष्पा गुरव, उमेश भाग्यवंत, पुतळाबाई, इंदुबाई व शांताबाई फाले, अलका लोयरे, कल्पना मावशी, अलका फाले, सी. एस. पी. प्रकल्पातील वीस मुली.

एफ. पी. ए. आय. - ज्योती देशकर, शांता जगताप

सामाजिक क्रांती संस्था - मीना खुटवड

स्त्रीवाणी - अनिता गोरे, कीर्ती लोहार, आशिया शेख